

RESSENYES

BERARDI, Francesco

La retorica degli esercizi preparatori: Glossario ragionato dei Progymnasmata
Hildesheim/Zuric/Nova York: OLMS, 2017, 346 p.
ISBN 978-3-487-15595-1

Aquesta obra és fruit d'una recerca en l'àrea de la formació retòrica que consistí inicialment a desenvolupar un glossari científic. El resultat d'aquest estudi, però, no ofereix només una compilació del ventall d'exercicis retòrics (*progymnasmata*) de l'antiguitat, sinó també una curiosa ampliació de la temàtica. De fet, Berardi va decidir dur més enllà el propòsit inicial de la investigació en correspondència amb un context notablement interessat en l'àmbit de la retòrica grega —relativament recents són les edicions crítiques, els comentaris i les traduccions dels *progymnasmata* clàssics a cura de Michel Patillon, *Aelius Theon. Progymnasmata* (París, CUF, 1997); *Corpus Rhetoricum. Tome I: Anonyme: Préambule à la rhétorique. Aphthonios: Progymnasmata. En annexe: Pseudo-Hermogène: Progymnasmata* (París, CUF, 2008), o de George A. Kennedy, *Progymnasmata. Greek Textbooks of the Prose Composition and Rhetoric (Writings from the Greco-Roman World)* (Atlanta, Society of Biblical Literature, 2003), entre d'altres—. En efecte, aquest volum no únicament ofereix una reordenació del material retòric recuperat dels autors grecs de *progymnasmata* (i la influència inherent exercida per part d'espe-

cialistes llatins com ara Quintilià), sinó que, a més, n'amplia perspectives amb exemples d'exercicis retòrics trobats en suport paper, complementant-ho tot amb la confrontació de diversos comentaris exegètics procedents de la tradició bizantina. Així, tot i que ja existeix un nombre destacable de treballs concentrats en manuals d'un *rhétor* en particular, aquest glossari pretén recollir en un sol volum els aspectes més destacables de cadascun, tot oferint-ne una compilació íntegra de caràcter pràctic. Fins i tot podríem considerar-la una obra apta tant per a un públic especialitzat com també per a un de més ampli.

De fet, tant és així que l'*abstract* que obre el volum ja situa el públic en general en el context temàtic, tot definint el terme *progymnasmata* i destacant la importància que representaven aquests exercicis en la formació dels joves erudits del món antic, sobretot durant l'època imperial romana. Després d'aquesta breu ubicació contextual, hi trobem un prefaci (p. 7-9) a càrrec de Maria Silvana Celentano, que posa de relleu la investigació duta a terme per Berardi i que qualifica el resultat com un «prezioso strumento di lavoro» (p. 9). Un cop l'autor ha agraït en una *premessa* (p. 11-13) la

valuosa col·laboració de la seva supervisora principal, la Dra. Celentano, i dels professors especialistes en retòrica grega i llatina, Pierre Chiron —del qual tenim el recent *Manuel de rhétorique: Comment faire de l'élève un citoyen* (París, Les Belles Lettres, 2018)— i Antonio Stramaglia, comença el cos principal del llibre.

Podríem dividir el volum en tres parts principals: una introducció —composta per tres capítols—, el glossari i la bibliografia —juntament amb els índexs. Certament, la primera i la darrera parts són complementàriament útils per aclarir i consultar l'apartat central, és a dir, el glossari.

Una desena de pàgines introductòries (p. 15-25) justifiquen la confecció de l'obra, deguda a la necessitat de disposar d'una canonització pràctica dels *progymnasmata* en el context actual. Havent estat declarada la destacable ambició del projecte que se'ns presenta, Berardi ofereix un parell de capítols molt pràctics per utilitzar el manual. D'una banda, dedica uns *praenotanda* (p. 27-29) a il·lustrar com estructurarà l'anàlisi del conjunt dels *progymnasmata* i a recollir una llista de les edicions de referència dels textos antics que s'han utilitzat per desenvolupar el glossari, on es fa menció també de l'indispensable estudi de Christian Walz titulat *Rhetores Graeci* (Stuttgart, J. G. Cotta, 1832-1836). D'altra banda, en un apartat dedicat a les fonts dels *progymnasmata* (p. 31-38), l'autor hi presenta una sintètica però clara història de la tradició textual dels manuals de retòrica, cosa que facilita encara més la contextualització de la temàtica i deixa palès el llarg recorregut manuscrit que han patit aquestes obres al llarg dels segles, així com també l'interès intel·lectual que encara avui dia segueixen suscitant.

La major part del contingut del llibre és coherent amb allò que pretén ser: un glossari d'unes 250 pàgines (p. 39-295) on s'analitzen tots i cadascun dels exercicis retòrics recollits en els manuals de *progymnasmata* juntament amb llurs activitats de suport i altres aspectes que els envolten. Per

a aquestes pràctiques que acompanyen els *progymnasmata* (com serien, a tall d'exemple, *l'ἀκρόασις*, *la διαίρησις*, *l'ἐνάργεια* o *la φαντασία*), l'autor presenta una explicació concentrada en la relació que tenen amb els propis exercicis retòrics. En canvi, hi apareix de manera canònica una exposició teòrica disposada en diverses parts a l'hora d'analitzar cadascun dels *progymnasmata* stricto sensu, tot seguint l'estructura especificada als *praenotanda*. A més, la llista de tots els elements comentats en el glossari (des de *l'ἀκρόασις* fins al *ψόγος*) apareix «ordinata secundo il vocabolario greco» (p. 27), a diferència de l'arranjament que trobem en els manuals antics. En aquestes explicacions el professor Berardi no només ofereix una síntesi de la disposició de cadascun dels aspectes que apareixen en els compendis de *progymnasmata* més importants que conservem (Teó, Pseudo-Hermògenes, Aftoni i Nicolau), sinó que, a més, els analitza des del punt de vista retòric, fent servir una bibliografia d'estudis recents.

Així mateix, per a la gran majoria dels exercicis preparatoris, Berardi segueix una estructuració expositiva similar. En primer lloc, un subapartat titulat «Definizione» ofereix, com es pot suposar, una explicació concisa del terme en qüestió tot confrontant i complementant, alhora, les diverses definicions dels autors de *progymnasmata* analitzats. En segon lloc, un apartat titulat «Tassonomia» esvaeix dubtes sobre la possible confusió entre alguns conceptes. La «Classificazione interna» demostra la ubicació física de cada exercici dins del context dels manuals antics (és a dir, s'hi indica si cada terme es trobava agrupat o confrontat amb un altre o bé si s'hi dedicava un apartat especial), per tal de destacar, en darrer terme, la importància que s'atribuïa als uns o als altres en la formació retòrica. La part de l'«Elaborazione» posa en paral·lel la manera com cadascun dels quatre manuals de *progymnasmata* estudiats atribueix les característiques a cada exercici i fa una interessant reflexió teòrica de tots. La «Disposizione» il·lustra una con-

clusió de l'estructura que haurien de tenir aquestes activitats preparatòries, se n'anoten les parts principals i se'n discuteixen les diverses versions proposades per cada *rhétor*. Pel que fa a l'«Stile», s'hi parla, evidentment, de les qualitats de l'*ornatus* de cada *progymnasma* i dels elements interns que els caracteritzen: en el cas de l'ἔκφρασις, per exemple, es fa referència als aspectes de l'ἐνάργεια, la σαφήνεια i el πρέπον (p. 136-38). Finalment, un subapartat intitulat «Finalità retòrica» valora la utilitat pràctica dels exercicis en el context retòric.

Com és lògic, els elements que ocupen més pàgines del glossari són els que més ho fan en els propis manuals de Teó, Aftoni, Pseudo-Hermògenes i Nicolau. Es tracta, en efecte, del διήγημα, l'ἐγκώμιον, l'ἔκφρασις i la definició dels propis προγυμνάσματα. A més, l'abundància bibliogràfica sobre aquests formats textuais i la seva presència freqüent en diverses obres literàries que ens han arribat en justifiquen un estudi particular.

Més d'una vintena de pàgines (p. 297-319) d'una valuosa i actualitzada bibliografia (la majoria de publicacions corresponen als últims quatre lustres) il·lustren les obres citades en el decurs de les pàgines del manual i, d'aquesta manera, s'ofereix al lector una autèntica base de dades per ampliar coneixements de qualsevol dels àmbits tractats. De fet, quan se citen els estudis més actuals en el cos del glossari, només és a tall d'ampliació. Pel que fa a un dels *progymnasmata* més comentats en el volum, com és l'ἔκφρασις, volem indicar l'interès del recent estudi de caràcter més tècnic com és el de Courtney Roby, titulat *Technical Ekphrasis in Greek and Roman Science and Literature: The Written Machine between Alexandria and Rome* (Cambridge/Nova York, Cambridge University Press, 2016), que, potser per raons de cronologia, Berardi no l'hi ha pogut incloure.

Evidentment, tal com ha de correspondre a aquesta mena de publicacions on les citacions dels autors antics —en aquest

cas, sobretot *rhétores*— de referència són continuades, hi trobem l'«Index locorum» (p. 321-33) ordenat per autors i, també, l'«Index verborum rhetoricorum» (p. 335-43), que il·lustra la ubicació, dins del manual, dels diversos termes específics retòrics grecs i llatins, amb una traducció de cadascun i amb les pàgines que els defineixen destacades en negreta. El volum clou amb l'índex de continguts (p. 345-46), on queda ben palesa l'estructura tripartida que hem anat comentant.

Aquest volum de Francesco Berardi és un bon manual actualitzat de *progymnasmata*, ja que brinda una clara definició i una concisa anàlisi —des del punt de vista dels estudiosos antics i moderns— de cadascun dels exercicis retòrics, i els complementa amb exemples i referències. En efecte, explica les diverses versions de cada pràctica retòrica que proposaren els antics *rhétores*, els quals foren els primers a compilar-los per a la formació bàsica de qualsevol jove erudit, i discuteix i contraposa els estudis més actuals que els han analitzat, per tal d'oferir, al cap i a la fi, una descripció completa dels *progymnasmata*. No només es tracta d'un manual de lectura àgil, sinó també pràctic de consultar i especialment indispensable per a qualsevol investigador en l'àrea de la retòrica grega, que tants segles va abraçar. A més, l'ἀκρίβεια a l'hora de remetre a les citacions en el moment més oportú fa d'aquest llibre una obra de referència per a tot usuari especialitzat —o no tan experimentat— en la temàtica.

Finalment, no seria inoportú comentar l'excel·lent format d'aquest volum —la font usada, la presència de taules classificatòries i llistes, així com també la pròpia ergonomia física del llibre—, que encaixa perfectament amb el caire eminentment pràctic i de consulta de l'obra.

David Solé Gimeno
Universitat de Barcelona

